

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैराग्य विषयक दृष्टिकोन

देवानंद सुधाकरराव सोनार^१ डॉ. ए. एन. खोडस्कर^२

^१पीएच. डी. रिसर्च स्कॉलर .

^२ मार्गदर्शक, सेवानिवृत्त प्राचार्य, डिग्री कॉलेज ऑफ फिजीकल एज्युकेशन, अमरावती.

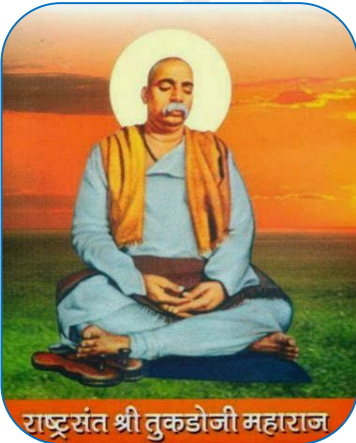
शोध सारांश (Abstract) -

पातजल योगदर्शनमध्ये योगाला परिभाषित करतांना चित्त वृत्तिचा निरोध करणे म्हणजे योग होय असे सांगितले असून म. पतंजलींनी चित्तातील वृत्तीचा निरोध करण्यासाठी अभ्यास आणि वैराग्य ही दोन महत्त्वपूर्ण साधने सांगून त्यांचे वर्णन केले आहे. अभ्यास आणि वैराग्य या दोन साधनांपैकी संशोधकाने वैराग्य या साधना विषयीचे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैराग्य विषयक दृष्टिकोनाचे विवेचन प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये केले आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे विसाव्या शतकातील प्रबोधनकारी संत. त्यांनी समाजामध्ये जे अनुभवले तेच त्यांनी साजेशा उपायांसहीत समाजासमोर मांडले. त्यामुळे त्यांच्या सभेवतालच्या समाजाचे पोषक असं मानसशास्त्र तयार झालं. ज्ञानाशिवाय विज्ञान आणि विज्ञानाशिवाय ज्ञान असूच शकत नाही म्हणून सर्वांनी ज्ञान विज्ञानाची कास धरावी असा उपदेश तुकडोजी महाराज आपल्या भजन, किर्तन आणि साहित्याच्या माध्यमातून देत असत. पूरोगामी विचारांचे नित्य नवे अविष्कार प्रकट करणाऱ्या राष्ट्रसंतांच्या साहित्यात योगविषयक अनेक संकल्पना दिसून येतात. हठयोग, राजयोग, भक्तियोग, कर्मयोगाचे आचरण करीत जीवनयोगाचे आचरण करणाऱ्या राष्ट्रसंतांच्या साहित्यामध्ये वैराग्य या मोक्षप्राप्तीच्या साधनाचा उल्लेखही विविध ठिकाणी आढळून येतो. संशोधकाने तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैराग्य विषयक दृष्टिकोन मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लघुशोध निबंधामध्ये केला आहे.

प्रस्तावना (Introduction) -

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे विसाव्या शतकातील आधुनिक संत परंतु त्यांच्या साहित्यामध्ये पुरातन साहित्यातील संकल्पना एका नव्या स्वरूपात बदलत्या काळानुसार आढळून येतात. मोक्षप्राप्ती हा योग साधनेचा अंतिम उद्देश. या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी वेदकालापासून आजतागायत विविध सिद्ध पुरुषांनी, महात्म्यांनी या मार्गाने प्रगती करण्यासाठी विविध साधनांच्या माध्यमातून साधना केली आणि साधनापूर्ती करून ईच्छित ध्येयाची प्राप्ती करून घेतली. तुकडोजी महाराजांनी सुद्धा मोक्षाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी योगमार्गाचे आचरण केले. त्यासाठी त्यांना परमहंस सद्गुरू आडकुजी महाराजांचा आशिर्वादही लाभला. परमेश्वराच्या भेटीच्या उत्कट इच्छेपोटी त्यांनी जीवाची पर्वा न करता रानावनात जावून तपस्याही केली आणि कठिणतम अशा योगिक प्रक्रियांचाही अभ्यास केला. हा अभ्यास वैराग्याची भावना दृढ झाल्याशिवाय उत्तमरित्या होवू शकत नाही हे तुकडोजी महाराज जाणून होते. म्हणूनच त्यांनी वैरागीवृत्ती धारण करीत गुरूच्या कृपा आशिर्वाद आणि मार्गदर्शनाने जीवा शिवाची भेट घडवून आणली. अभ्यास आणि वैराग्य ही दोन्ही साधने योग मार्गाच्या साधकांकरिता एकमेकांशी पूरक अशीच आहेत, असे पातंजल योगदर्शनातही सांगितले गेले आहे. वैराग्यवृत्ती जाणून बुजून ओढवून घेणे आणि वैराग्याची भावना आपसकूच निर्माण होणे या दोन्ही घटना योग साधकांच्या बाबतीत घडून घेतात. बालपणापासून परमात्म्याच्या भेटीसाठी व्याकूळ असलेल्या तुकडोजी महाराजांच्या जीवनात वैराग्याची भावना आपसकूच निर्माण झाली, अभ्यासाने ती अधिक दृढ होत गेली आणि तुकडोजी महाराज खऱ्या अर्थाने जीवनयोगी ठरलेत. या जीवनयोगाचा आनंद इतरांनाही घेता यावा यासाठी सहजगत्या ओघवत्या लेखणीतून निर्माण झालेल्या साहित्यामध्ये वैराग्य विषयक विचार ठिकठिकाणी आढळून येतात. संशोधकाने पातंजल योगदर्शनाच्या आधारे तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैराग्य विषयक दृष्टिकोन समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न याठिकाणी केला आहे.

वैराग्य संकल्पना -

वैराग्याचा अर्थ व्यक्त करताना वैराग्याच्या काही व्याख्या केल्या जातात त्या पुढीलप्रमाणे ...

- १) विगतः रागः यस्य सः २) वी + रागी = राग नसलेला ३) ज्याचा राग म्हणजे असक्ती गेली आहे असा ४) अनासक्त होणे ५) भावनांवर विजय मिळविणे ६) षड्रीपुंवर जय प्राप्त करणे. ७) आत्मकल्याणाचा मार्ग अनुसरणे .

वैराग्य या शब्दाची व्याख्या करतांना पातंजल योग दर्शनामध्ये म. पातंजली म्हणतात-

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । (पा. यो. सू. १/१५)

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम् । (पा. यो. सू. १/१६)

अर्थात् दृष्ट आणि आनुश्रविक विषयाबद्दलची ज्याची आसक्ती पूर्णपणे संपलेली आहे. अशा पुरुषांची विषयाबद्दलची जी वीतरागता असते त्या वीतरागतेला वशीकार वैराग्य असे म्हणतात. त्यापेक्षाही श्रेष्ठ वैराग्य म्हणजे प्रकृती आणि पुरुषाबद्दल विवेक जागृत झाल्यामुळे गुणांबद्दलची जी विरक्ती निर्माण होते, ते पर वैराग्य होय.

वैराग्याचे प्रकार -

वैराग्याचे मुख्य दोन प्रकार सांगितलेले आहेत. १) वशीकार वैराग्य २) परवैराग्य

- १) **वशीकार वैराग्य :** अर्थात् मन वासनारहित करणे. मी ची गुंतवणुक हळूहळू कमी करित प्रयत्नपूर्वक मिळवलेले वैराग्य म्हणजे वशीकार वैराग्य होय. वशीकार वैराग्याच्या चार अवस्था मानल्या जातात.

अ) यतमान - वैराग्याची आवश्यकता पटल्यानंतर ते प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

ब) व्यतिरेक - विषयांच्या अती सेवनाने एखाद्या विषयाच्या सेवनाची इच्छा पूर्णपणे नाहिशी होणे.

क) ऐकेंद्रिय - पाच इन्द्रियापैकी केवळ एका इन्द्रियावर विजय प्राप्त करणे.

ड) वशीकार - पाचही ज्ञानेंद्रियांना वश करून त्यांच्या विषयांबद्दल कोणत्याही प्रकारची आसक्ती नसणे.

- २) **परवैराग्य :** हे वैराग्य वशीकार वैराग्यापेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे मानले जाते. पुरुषांच्या (आत्म्याच्या) ज्ञानामुळे गुणांबद्दलची जी विरक्ती निर्माण होते त्याला परवैराग्य असे म्हणतात.

प्रकृती ही त्रिगुणात्मक असून त्या प्रकृतीविषयीची तृष्णा न राहणे. म्हणेजच आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर सत्व, रज आणि तमोगुण या त्रिगुणांच्या मोहात न पडता मनात इच्छा निर्माण होणेच बंद होते हेच सर्वोच्च म्हणजे पर वैराग्य होय. योगामध्ये उच्चतम अवस्था प्राप्त करण्यासाठी हेच वैराग्य आवश्यक मानले आहे.

तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील वैराग्य विषयक दृष्टिकोन -

साधकाच्या साधना कालामध्ये साधक वैराग्याच्या वेगवेगळ्या अवस्थामधून जात असतो आणि केवळ्य अवस्थेला प्राप्त करण्यासाठी सर्वश्रेष्ठ परवैराग्य मानले जाते हे वैराग्य आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनंतर साधकाला प्राप्त होते. तुकडोजी महाराजांनासुद्धा हे आत्मज्ञानातून प्राप्त झालेले वैराग्यच अपेक्षित होते. म्हणूनच वैराग्याचे नुसते सोंग घेणाऱ्या लोकांसाठी महाराज म्हणतात...

बायकामुलांची चिंता लागली । म्हणोनी वैराग्याची दीक्षा घेतली ।

ते वैराग्य नव्हे , कुचराई केली । सोंग घेवोनि वैराग्याचे ॥ (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ३७)

वैराग्यासाठी आधी अंतःकरणावर संस्कार होणे आवश्यक असते. काही लोक सांसारिक कामाच्या त्रासाने, कर्तव्यापासून दूर पळतात आणि वैराग्याचे सोंग घेतात परंतु त्यांची आंतरिक त्यागाची वृत्ती बळावलेली नसते. अशा अंतःकरणावर संस्कार न करता वैराग्याची दीक्षा घेणाऱ्यांची शेवटी हानीच होते. म्हणून अशा लोकांना सावध करण्यासाठी तुकडोजी महाराज म्हणतात,

म्हणोनि म्हणतो वैराग्यासाठी । घर सोडणे नको उठाउठी ।

त्यासाठी पाहीजे बुद्धि गोमटी । सेवाभावना, त्यागवृत्ति ॥ (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ५२)

उपरोक्त ओवीमध्ये महाराज स्पष्टपणे सांगतात की, वैराग्यासाठी केवळ घर सोडणे हाच उपाय नसून त्यागवृत्ती अंगी बाणवली तर साधक गृहस्थाश्रमातही वैराग्याचा अनुभव घेवू शकतो. हेच पटवून देतांना वं. महाराज म्हणतात,

वैरागी अथवा संन्यासी | बाह्य त्यागची नको त्यासि |
त्यागवृत्तिने गृहस्थासी | वैराग्य साधे संसारी || (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ५४)

सामुदायिक प्रार्थनेच्या अष्टकामध्येही महाराज शेवटी हाच संदेश देतात की,

छोडे नही घरबार, पर हों मस्त गुरू-चरणार में (प्रार्थनाष्टक)

असे वैराग्य प्राप्त करण्यासाठी उपाय सांगताना महाराज आत्मप्रभाव या ग्रंथात लिहितात,

वैराग्यास द्वय साधन | प्रथम चित्तशुद्धी जाण |
दुसरे नित्यानित्य विवेक पूर्ण | साधला पाहिजे || (आत्मप्रभाव ३/११)

चित्ताची शुद्धता झाली आणि नित्यानित्य विवेक झाला की वैराग्य आपोआपच प्राप्त होते. ज्याप्रमाणे पिकलेले फळ आपोआप इ पाडापासून विलग होते त्याप्रमाणे ज्ञानाने परिपक्व झालेला साधक आपोआपच मोहमायेपासून दुरावत जातो. या अवस्थेचे वर्णन आणि वैराग्याचे लक्षण सांगताना महाराज ग्रामगीतेत म्हणतात,

वैराग्य म्हणजे आसक्तित्याग, | संग्रहत्याग, उपभोगत्याग | (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ५५)
त्यासीच म्हणावे वैरागी | जो सर्व लोभांचा परित्यागी || (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ५८)

सर्व लोभांचा परित्याग म्हणजे वैराग्य. हे सत्य असले तरी हे तेव्हाच शक्य होवू शकते जेव्हा साधकाला आत्मतत्वाचे, स्व-स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होते. दृश्य भोग लालसेविषयी अनासक्त होवून साधक जोपर्यंत तसा वागणार नाही तोपर्यंत वैराग्य अंगी येवू शकत नाही. केवळ शाब्दिक ज्ञानाने वैराग्य प्राप्त होवू शकत नाही तर त्यासाठी प्रत्यक्ष ज्ञानाचा अनुभव करून घेणे आवश्यक असते. हे ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता बुद्धिवर उदात्त ध्येयाचे संस्कार करणे, मनाला बुद्धिच्या आज्ञेनुसार वागण्याचे शिक्षण देणे, बुद्धिला कुशाग्र बनविणे व ती आपल्याला हव्या त्या मार्गाकडे सहज वळेल असे तीला वळण लावणे आवश्यक आहे. ह्या सर्व गोष्टी आचरणानेच साध्य होवू शकतात. ज्या विषयांचे इन्द्रियांना आकर्षण असते ते विषय त्यांना काही काळ मिळणार नाहीत अशी ताकीद जेव्हा साधक आपल्या इंद्रियांना कठोर निश्चयाने आणि वैयक्तिक इच्छाशक्तिने देतो तेव्हा तेथे अंगी वागण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते. हाच जीवन जगण्याचा राजमार्ग होय असे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्या शब्दात पुढील ओवीत सांगतात.

वैराग्य वाढवा त्यातूनी | सेवा, परोपकार, साधुनि |
संगा सदाचारे भक्तिरंगणी | हाची राजमार्ग संतांचा || (ग्रामगीता अ. ४ ओ. ७५)

अशा सदाचाराच्या मार्गाचा अवलंब केल्याने साधक संसारी असूनही परमार्थ मार्गात आपल्या जिवनाच्या अंतिम ध्येयास प्राप्त करून घेवू शकतो, असेच वैराग्य तुकडोजी महाराजांना अपेक्षित आहे. अशाप्रकारे आत्मज्ञानाचा अनुभव घेणारा साधकच समाजाची, ग्रामाची, सेवा उत्तमप्रकारे करू शकतो असे तुकडोजी महाराज आवर्जून सांगतात.

उपसंहार (Conclusion) -

मोक्ष प्राप्तीची तीव्र इच्छा असणाऱ्या मुमुक्षू साधकाच्या ठिकाणी सुरुवातीला वैराग्यासाठी अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण करावी लागते आणि त्या परिस्थितीची सवय त्याला अभ्यासाने होत गेली की त्याची ईदये, त्याचे मन त्याच्या ताब्यात येते. परंतु हे सर्व घडून येण्यासाठी साधकाची मोक्ष प्राप्तीची तीव्र इच्छा असणे आवश्यक आहे. उपरोक्त सर्व विवेचनावरून खालील निष्कर्षापर्यंत पोहचता येईल...

- १) केवळ कर्तव्यापासून दूर जाण्यासाठी वैराग्याचे सोंग घेतल्याने योगातील उच्चतम अवस्था प्राप्त करता येणार नाही.
- २) वैराग्याची भावना अधिक दृढ करून पर वैराग्याच्या प्राप्तीसाठी अभ्यास करणे आवश्यक आहे.
- ३) परवैराग्य हेच सर्वश्रेष्ठ वैराग्य आहे. या वैराग्यानेच साधक अंतिम ध्येयापर्यंत पोहचू शकतो.
- ४) आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनंतर प्राप्त झालेल्या वैराग्यानंतर साधक सत्व, रज आणि तमोगुणांच्या आहारी जात नाही.

- ५) पर वैराग्य प्राप्त झालेला साधक प्रकृतीच्या मोहात न पडता स्वतःबरोबर इतरांचेही कल्याण करून घेतो.
- ६) पर वैराग्य प्राप्त केलेला साधकच समाजाची सेवा उत्तमरित्या करू शकतो.
अशाप्रकारचे निष्कर्ष तुकडोजी महाराजांच्या वैराग्य विषयक दृष्टिकोणाचे अध्ययन केल्यानंतर दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

- १) ग्रामगीता, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, प्रकाशक- श्री. लक्ष्मणभाऊ नारखेडे, भू- वैकुंठ आत्मानुसंधान टेकडी (अडयाळ) ता. ब्रह्मपूरी, जि. चंद्रपूर (२०१४)
- २) आत्मप्रभाव रहस्य, प्रकाशक व भाष्यकार - विठ्ठल ज्ञा. काठोळे, अमरावती (२००९)
- ३) अष्टश्लोकी भागवत, श्री. सुदामजी सावरकर, प्रकाशक - हरिभाऊ वेरूळकर, राष्ट्रसंत अध्यात्म केंद्र, दासटेकडी (गुरुकुंज मोझरी) ता. तिवसा, जि. अमरावती (तृतीय आवृत्ती २००८)
- ४) राष्ट्रसंतांची अभंगगाथा, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, ग्रामगीता प्रकाशन समिती नागपूर, (१९९१)
- ५) विश्वशांतीयोग - वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, श्रीगुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम अमरावती (२००८)
- ६) ग्रामगीता अविष्कार, रा. मो. बेलूरकर ग्रामगीताचार्य, श्री माणिक प्रकाशन, श्री क्षेत्र वरखेड जि. अमरावती .
- ७) पातंजल योगदर्शन, भागवत मा. भारंबे, भक्ती साधना फाऊंडेशन जळगाव.

देवानंद सुधाकरराव सोनार
पीएच. डी. रिसर्च स्कॉलर .